

MARKAZIY OSIYO MINTAQASIDA SUV RESURLARIDAN FOYDALANISHNING TRANSCHEGARAVIY MASALALARI

Uktamov Urayimjon Shavkatjon o'g'li

Andijon davlat pedagogika instituti asistenti

Xatamova Durdona Xatamjon qizi

Andijon davlat pedagogika instituti talabasi

ANNOTATSIYA

Maqolada Markaziy Osiyo mintaqasidagi suv resurslari va ulardan oqilona foydalanish imkoniyatlari, transchegaraviy hududlarda joylashgan daryolarning suvlaridan foydalanishdagi o'ziga xos qiyinchiliklar, muammolar va ularning yechimi bo'yicha chora tadbirlar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: *Markaziy Osiyo, transchegaraviy, Orol dengizi, Daryolar, Amudaryo, Sirdaryo, To'xtag'ul, Qayroqqum, Kurpsoy, Nurek, irrigatsiya, suv ombor.*

USE OF WATER RESOURCES IN THE CENTRAL ASIAN REGION TRANSBOUNDARY ISSUES

ABSTRACT

In the article, water resources in the Central Asian region and the possibilities of their rational use, specific difficulties and problems in using the water of rivers located in transboundary areas and measures for their solution are mentioned.

Key words: *Central Asia, transboundary, Aral Sea, Rivers, Amudarya, Syrdarya, Tokhtagul, Qairaaqqum, Kurpsoi, Nurek, irrigation, reservoir.*

Kirish. Suv muammosi Markaziy Osiyo xalqlarining asosiy masalalaridan biri sifatida qadimdan mavjud. Ota-bobolarimiz aql-zakovati bilan daryolardan unumli foydalanishga e'tibor qaratilib, aholini suv bilan taminlash maqsadida kanallar qazilgan, suvdan uzoqroq joylar ham tabiiy suv bilan ta'minlangan va obod qilingan. Bunga tarixiy obidalar qatoridan joy olgan sardobalarni misol keltirish mumkin. E'tiborli jihati, qadimdan ajdodlarimiz tomonidan aniq hisob-kitoblar asosida sug'orishning mukammal tizimi yaratilgan bo'lib, shu orqali keng dalalarga suvni kanal va ariqlar yordamida tabiiy tarzda, ortiqcha xarajatlarsiz yetkazish imkoniyatiga ega bo'lishgan.

Asosiy qism. Orol dengizi havzasida Markaziy Osiyoning 5 ta respublikasi joylashgan bo'lib, hududi 1550 ming km² ni tashkil etgani holda, sug'oriladigan maydonlar 7,95mln gektarga teng. Mintaqada tiklanadigan suv resurslari hajmi yiliga o'rtacha 118-120 km³ni tashkil etadi. Ularning asosiy tarkibi Amudaryo, Sirdaryo suvlari hamda yerosti suvlari zaxiralari (14,7 km)dan iborat. Suv omborlari hajmi – 60 km³ga teng³⁰.

Amudaryoning uzunligi 2540 km ga teng bo'lib, havzasining maydoni 309 ming km³ ni tashkil qiladi. Havza bo'yicha daryo oqimi o'rtacha ko'p yillik suv

resurslari yiliga 78 km dan ortiqni tashkil qiladi, shundan 62,9 km (80% dan ortig'i) Tojikistonda shakllangan, O'zbekiston ulushiga 4,7 km (6%) to'g'ri keladi². Panj va Vaxsh daryolari qo'shilishidan boshlab Amudaryo deb atalib, uning o'rta oqimida o'ng tarafdin Kofirnihon, Surxondaryo va Sherobod hamda chap tarafdin Qunduzdaryo suvlari qo'shiladi. Daryo Tojikiston va qisman Afg'oniston shimolida shakllangach, Afg'oniston va O'zbekiston chegarasidan oqib o'tib, Turkmaniston hududiga kiradi va yana O'zbekiston hududiga qaytadi. Daryoga keyingi 1257 km masofada boshqa oqimlar kelib qo'shilmaydi.

Sirdaryoning uzunligi 3019 km ga teng bo'lib, havzasining hududi 219 ming km³ni tashkil qiladi. Havza bo'yicha daryo oqimi o'rtacha ko'p yillik resurslari yiliga

³⁰ Рахимов Ш.Х., Хамраев Ш.Р. Водные ресурсы в бассейне Арала // Экология и статистика. Сб. статей. (www.ireco.ru).

taxminan 37,21 km ni tashkil qiladi³¹. Bu suvning 74 foizdan ko‘prog‘i Qirg‘izistonda, 14 foizi O‘zbekistonda, 9 foizga yaqini Qozog‘istonda, 3 foizga yaqini Tojikistonda shakllanadi³. Daryo Norin va Qoradaryo qo‘shilishidan shakllanib, Qirg‘iziston, O‘zbekiston, Tojikiston hududlaridan o‘tadi va Qozog‘iston hududi orqali Orol dengiziga quyiladi. Daryoning o‘rta oqimida Ohangaron, Chirchiq va Keles daryolari kelib qo‘shiladi. Daryoga tushadigan oxirgi oqim Aris suvlari hisoblanadi.

Markaziy Osiyo mintaqasida suv resurslaridan foydalanish kompleks xarakterga ega. Ammo, kompleks qatnashchilarining suv iste‘moli rejimi, ayniqsa energetika va irrigatsiya tarmoqlarida qarama-qarshidir. Hidrologiya nuqtai nazaridan qaraganda Markaziy Osiyo davlatlarini ikki guruhga ajratiladi. Birinchi guruhga Amudaryo va Sirdaryoning manbalarida joylashgan Qirg‘iziston va Tojikiston kirib, ular boshqa boyliklarga ega bo‘lmagan holda xalq xo‘jaligi faoliyatini faqat gidroenergetika hisobiga ta‘minlashga majburdir. Ikkinchi guruhga esa Qozog‘iston, O‘zbekiston, Turkmaniston kiradi va ular o‘z iqtisodiyotlarini sug‘orma dehqonchilik va sanoat hisobiga quradi. Shuning uchun ham agar ikkinchi guruh uchun suvni qishda yig‘ib, uni yozda kuchli berish zarur bo‘lsa, birinchi guruh uchun suvni yozda yig‘ib asosan qishda foydalanish zarur.

2003-2008 yillarda SXMDK tomonidan mintaqadagi suv resurslarini tartibga solish bo‘yicha umumiy hajmi 6,62 mln AQSh dollariga teng bo‘lgan 11 ta loyiha amalga oshirildi. Bular Orol dengizi havzasidagi suv resurslarining barqaror boshqaruvi, suv resurslarini integratsiyalashgan boshqaruvini joriy qilish, Sirdaryo suv havzalaridagi asosiy gidrouzellarni avtomatlashtirish, ma‘lumotlar bazasini shakllantirish va boshqalardan iborat⁴.

³¹ Конвенция о биологическом разнообразии. Третий национальный доклад, Узбекистан. Ташкент, 2006. -С. 7.

³ Ибатуллин С.Р., Ясинский В.А., Мироненков А.П. Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии. Отраслевой обзор. Евразийский Банк развития, 2009. - С.9.

⁴ Материалы ИК МФСА. Action report of the International Fund for saving the Aral Sea for the period of 2002-2008. Dushanbe, 2008. P. 25.

Mintaqada suv resurslari tabiiy ravishda bir tekis taqsimlanmagani Sirdaryo va Amudaryoning yuqori qismida barpo etiladigan gidroinshootlarning ishlash tartibiga ta'sir ko'rsatadi. Mavjud irrigatsiya-energetik suv omborlaridan (To'xtag'ul, Qayroqqum, Kurpsoy, Nurek, Boypazin va b.) elektr energiyasi ishlab chiqarish tartibida foydalaniladi. Gidroinshootlardan ushbu tartibda foydalanish daryoning quyi oqimida joylashgan davlatlar bilan hisoblashmasdan toshqin davrida kuz va qishda yig'ilgan suvni qo'yib yuborish ehtimolini paydo qiladi. Vegetatsiya davrida, bahor va yozda esa irrigatsiya- melioratsiya tizimi kerakli hajmda suv bilan ta'minlanmaydi. Bunda sun'iy ravishda suv tanqisligi muammosi vujudga keladi. Shunga qaramay, yangi suv omborlari va gidroelektr stantsiyalar, xususan, Zarafshon daryosida Yavon, Vaxshda Rog'un, Norinda esa Qambarota kaskadini qurish masalalari ko'rib chiqilmoqda.

Transchegaraviy suv havzalaridan foydalanish boyicha qo'shni mamlakatlar bilan hamkorlikda tegishli choralar ko'rilmasa, bu hol daryolarning quyi oqimida joylashgan mamlakatlar uchun bir qator salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Jumladan, yetarlicha suv bilan ta'minlanmaslik, ayniqsa, sug'oriladigan dehqonchilikka jiddiy ta'sir ko'rsatib, yer sho'rlanishining keskin ortishi, hayvonot va o'simlik dunyosiga ziyon yetishi, tabiiy o'zanlarning yo'q bo'lib ketishi, yer osti chuchuk suv zaxiralarining kamayishi kabi bir qator ekologik muammolar yuzaga keladi.

Rossiya siyosiy kon'yunktura markazining tashqi siyosat bo'yicha eksperti Yevgeniy Voykoning fikricha, bugungi kunda Markaziy Osiyoda energetika xavfsizligini taminlash, shak-shubhasiz, terrorizm va narkobiznesga qarshi kurash kabi global muammolar qatoridan o'rin olmoqda. Mana shu sababga ko'ra, xalqaro jamoatchilik (nafaqat ekspertlar, balki siyosatchilar ham) Rog'un GESi qurilishi bilan bog'liq ravishda yuzaga kelayotgan vaziyatga alohida diqqat-e'tibor qaratmoqda³²

³² Жаъон банки Рогун ГЕСи курилишини экспертизадан утказишни режалаштирмоқда.

http://www.21asr.uz/2011-07-20-11-48-33/2011-07-20-11-55-02/394-2011-07-20-17-05_50.html

2012-yil 17 noyabrda Toshkentda “O‘rta Osiyoning transchegaraviy ekologik muammolari: ularni hal etishda xalqaro huquq mexanizmlarini qo‘llash” bo‘yicha xalqaro konferentsiya bo‘lib o‘tdi. Unda Avstriya, Belgiya, Buyuk Britaniya, Germaniya, Hindiston, Ispaniya, Italiya, Kanada, Xitoy, Janubiy Koreya, Gollandiya, Rossiya, AQSh, Turkiya, Ukraina, Frantsiya, Shveysariya, Yaponiya kabi 30 mamlakatdan ekspertlar, olimlar, ekologlar, BMT, eXHT, Jahon sog‘liqni saqlash tashkiloti, Jahon banki, Jahon yovvoyi tabiat fondi, Tabiatni muhofaza qilish xalqaro ittifoqi kabi 60 dan ortiq xalqaro tashkilotlar va moliya institutlaridan vakillar qatnashdi³³. Konferentsiya yakunlari bo‘yicha Toshkent ekologiya deklaratsiyasi qabul qilindi. Unda mintaqa davlatlari transchegaraviy daryolar oqimida joylashgan boshqa davlatlarga zarar yetkazmaslik uchun bunday daryolardan foydalanishning asosiy printsiplari belgilangan asosiy xalqaro huquq hujjatlariga muvofiq transchegaraviy hamkorlikka rioya qilishi lozimligi qayd etilgan⁷.

Xulosa. O‘zbekiston mustaqillikning dastlabki kunlaridan boshlab Markaziy Osiyo suv-energetika resurslarini birgalikda boshqarish sohasidagi ikki tomonlama va ko‘p tomonlama bitimlar va mintaqaviy tashabbuslarda faol ishtirok etib kelmoqda. Zero, mamlakatda ekologik xavfsizligini ta‘minlash Markaziy Osiyo mintaqasidagi ekologik barqarorlikni ta‘minlash bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, bu holat mintaqadagi suv resurslaridan birgalikda foydalanish, atrof-muhit ifloslanishining transchegaraviy muammolari, Orol qurishi oqibatlarini bartaraf etish va Orol dengizi havzasini ekologik jihatdan sog‘lomlashtirish bo‘yicha hamkorlikda bir qator muhim vazifalarni amalga oshirish orqali namoyon bo‘ladi. Shunday sharoitda Tojikiston hukumati tomonidan Rog‘un GESi loyihasini qayta jonlantirish hatti-harakatlari butun mintaqa aholisini xavf ostida qoldirish sharoitini yuzaga keltirgani holda ushbu muammoni xalqaro huquqiy me‘yorlar asosida hal qilishni taqozo etadi.

³³ Press service of Ecological movement of Uzbekistan: International conference «Transboundary ecological problems of Middle Asia: Application of international legislative mechanisms for their solution» (17 November 2010).

⁷ Ташкентская экологическая декларация участников Международной конференции «Трансграничные экологические проблемы Средней Азии: применение международных правовых механизмов для их решения» (www.eco.uz).

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI: (REFERENCES)

1. *Press service of Ecological movement of Uzbekistan: International conference «Transboundary ecological problems of Middle Asia: Application of international legislative mechanisms for their solution» (17 November 2010).*
2. *Ибатуллин С.Р., Ясинский В.А., Мироненков А.П. Влияние изменения климата на водные ресурсы в Центральной Азии. Отраслевой обзор. Евразийский Банк развития, 2009.*
3. *Жа^он банки Рогун ГЕСи курилишини экспертизадан утказишни режасалаштирмоқда. <http://www.21asr.uz/2011-07-20-11-48-33/2011-07-20-11-55-02/394-2011-07-20-17-05-50.html>*
4. *Ташкентская экологическая декларация участников Международной конференции «Трансграничные экологические проблемы Средней Азии: применение международных правовых механизмов для их решения» (www.eco.uz.).*
5. *Конвенция о биологическом разнообразии. Третий национальный доклад. Узбекистан. Ташкент, 2006.*